

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύλληψή μου για την ιστορία δεν είναι ούτε αρχαϊκή ούτε παροντιστική. Δεν έχω επιχειρήσει να βρω την προέλευση των προβλημάτων μας στην ιστορία. Δεν προσπάθησα να συγγράψω μια γενεαλογία του παρόντος. Δεν νομίζω ότι το παρόν είναι μόνο το αποτέλεσμα μιας εξέλιξης της οποίας ο κρυφός μηχανισμός μπορεί να αποκαλυφθεί από τον ιστορικό εκλαμβάνοντας το παρελθόν ως τη μήτρα της εξέλιξης. Το ενδιαφέρον μου για την ιστορία ως προς την πολιτική είναι πολύ διαφορετικό. Αυτό που με ενδιαφέρει είναι να επαναφέρω το παρελθόν με τον παροντιστικό χαρακτήρα που είχε τότε. Με ενδιαφέρει να κατανοήσω την πολιτική εμπειρία του παρελθόντος για μια ακόμη φορά, ζωντανεύοντάς την και πάλι, κάτι που θα ήταν αδύνατον αν το συλλάμβανα κατά γενεαλογικό τρόπο. Το παρελθόν πρέπει να το οραματιζόμαστε στη βάση της εμπειρίας αυτών που συμμετείχαν σε αυτό, και με τα συστήματα δράσης, τις αναπαραστάσεις και τις αντιφάσεις που εμπεριείχαν... Κατά συνέπεια, ο στόχος είναι να επανεπενδύσουμε το παρελθόν με τη διάσταση της απροσδιοριστίας. Ενώ μια γενεαλογική ιστορία παίζει έναν αντίθετο ρόλο: πάντοτε ακολουθεί το νήμα μιας αναγκαιότητας. Αντιστρόφως, θέλω να αποκαταστήσω στο παρελθόν το κάποτε παρόν του. Για μένα ο ρόλος του ιστορικού συνίσταται στο να δώσει στο παρελθόν πίσω το παρόν του, ώστε αυτό το παρόν του παρελθόντος να μας βοηθήσει να αναλογιστούμε το παρόν μας πιο αποδοτικά και όχι απλώς να εκθέσουμε την αναγκαιότητα του παρόντος.¹

Οι άνθρωποι του Βορρέως τον μεταχειρίστηκαν [τον Έλληνα] εξ εναντίας ως έναν αδελφόν. Πλησίον τούτων εύρεν ούτος καταφύγιον εις τα αμχανίας του, περίθαλψιν εις τας δυστυχίας του, ευκολίας εμπορικής, τιμάς στρατιωτικές και πολιτικές, και ελπίδας σοβαράς περί της μελλούσης τύχης του.²

1. «Intellectual History and Democracy: An Interview with Pierre Rosanvallon», *Journal of the History of Ideas*, 68:4 (2007): 703-715.

2. Ιωάννης Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, πρώτη έκδοση Ναύπλιο 1834, ανατύπωση εκδόσεις Κουλτούρα, σσ. 77-78.

Οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι (1803-1815) συντάραξαν την Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο για περίπου είκοσι πέντε χρόνια. Ο Λέων Τολστόι, στο μνημειώδες έργο του *Πόλεμος και ειρήνη*, παρομοίωσε την ιστορία αυτή με ένα τεράστιο χέρι που ανακάτεψε όλον τον πλανήτη³. Ήταν μια πυκνή σε ιστορικά γεγονότα εποχή, κατά την οποία οι άνθρωποι βίωσαν επαναστάσεις, πολέμους που διεξάγονταν παντού στον κόσμο, τη γαλλική κατοχή στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης και την «εξαγωγή» των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στη ναπολεόντεια εκδοχή τους. Ο ιστορικός χρόνος ήταν τόσο πυκνός ώστε τα χρόνια αμέσως μετά το 1814 και εκείνα μετά το 1827 ή το 1830 να μη συνθέτουν ακριβώς την ίδια εποχή με τα χρόνια που ακολουθούν.

Η έλευση του Ναπολέοντα στα νερά της Μεσογείου και του Ιονίου πελάγους είχε μεταξύ άλλων ως αποτέλεσμα και την κατάρρευση της Βενετικής Δημοκρατίας (1797). Το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, έως και στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτά τα φαινόμενα προέκυψαν παράλληλα στον χρόνο με την αναδυόμενη βιομηχανική επανάσταση, το εμπόριο ως συνώνυμο της ελευθερίας και την εξάπλωση των αυτοκρατοριών με τις διαρκείς μεταξύ τους συγκρούσεις, οι οποίες αναδιέτασσαν τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες ιεραρχίες ισχύος.

Μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων μεταξύ των ελίτ υπήρχε διάχυτη η αίσθηση ότι η ευρωπαϊκή ήπειρος θα έπρεπε να ανασυγκροτηθεί και να οικοδομηθεί σε νέες βάσεις. Ήταν λιγιστοί εκείνοι –ακόμη και μεταξύ των ακραία συντηρητικών– που πίστευαν ότι η Ευρώπη και ο κόσμος θα μπορούσαν να επανέλθουν στο Παλαιό Καθεστώς, το οποίο έκριναν ανεπαρκές και αναποτελεσματικό. Η εποχή κυοφορούσε τους σπόρους της ανατροπής και αποτελούσε όψη της παγκόσμιας κρίσης που είχε εκδηλωθεί μετά από συνεχείς πολέμους, την εξάπλωση των καπιταλιστικών αγορών, την εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας, την εμφάνιση νέων τεχνολογιών και τέλος τον διεθνή λόγο περί δικαιωμάτων και συνταγμάτων. Ο τελευταίος παρήγαγε υπερασπιστές των συνταγμάτων και των αντιπροσωπευτικών κυβερνήσεων αλλά και τους πολέμιούς τους. Το αναδυόμενο αίσθημα του πατριωτισμού, οι ιδέες του Διαφωτισμού, η αγαθοεργία και η φιλανθρωπία για τη βελτίωση του ανθρώπινου είδους, που αποτελούν και την αφετηρία για την καλλιέργεια των ανθρωπιστικών αξιών και του δικαιωματικού λόγου, ήταν οι μοχλοί των επαναστατικών μεταβολών. Η γενικευμένη κρίση υπέσκαπτε παντού στον κόσμο τη νομιμότητα του κράτους να διοικεί με παλαιές μεθόδους, ενώ η δυσαρέσκεια των κυβερνωμένων προερχόταν από την παγκόσμια ανισορροπία μεταξύ στρατιωτικών αναγκών και δημοσιονο-

3. Άντα Διάλλα, «Λέοντος Τολστόι, *Πόλεμος και Ειρήνη* ή πώς γράφονται οι ιστορίες», *Θέματα Λογοτεχνίας*, 45 (2010): 202-215.

μικής τους δυνατότητας. Αρκετά τοπικά κινήματα αντίστασης έρχονταν σε επαφή με τις νέες ιδέες που ταξίδευαν και σε κάθε σταθμό παρήγγυαν ή πρόσθεταν κάτι καινούριο σε μια αναδύομενη κουλτούρα της «αντίστασης». Με άλλα λόγια, είναι μια εποχή που χαρακτηρίζεται ιδίως από τις κοινές εμπειρίες και τις κοινές προκλήσεις. Κατά τη γνώμη του ιστορικού Κρίστοφερ Μπέυλυ (Christopher Alan Bayly) τα ίδια προβλήματα αντιμετώπιζαν όλες οι παλιές αυτοκρατορίες της Ευρώπης, οι οποίες και είχαν ξεκινήσει προγράμματα μεταρρυθμίσεων. Με άλλα λόγια, υποστηρίζει, ό,τι συνέβη στο Ιάσιο και στον Μοριά το 1821 δεν ήταν μόνο παράλληλο με ό,τι συνέβαινε στην Αϊτή, στον αμερικανικό νότο, στην Αγία Πετρούπολη, στην Ισπανία ή στη Νάπολη. Ήταν έκφανση ευρύτερων και παγκόσμιων αναταραχών και διαδικασιών.⁴

Η ιδέα για το ανά χείρας βιβλίο στηρίζεται σε μια απλή παρατήρηση: Στην εποχή των επαναστάσεων (1770-1848) και στις αρχές του 19ου αιώνα δύο χώρες από τη λεγόμενη περιφέρεια της Ευρώπης, ορθόδοξες και με μακραίωνες μεταξύ τους πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές σχέσεις, διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην ευρωπαϊκή (και παγκόσμια) ιστορική σκηνή. Η μια είναι η Ρωσική Αυτοκρατορία, που χαιρετίστηκε το 1814 ως η «απελευθερώτρια» της Ευρώπης από την «τυραννία» του Ναπολέοντα και της αυτοκρατορίας του. Η Ρωσία θα διατηρήσει αυτόν τον αξιοζήλευτο τίτλο έως το 1848, όταν θα συμπράξει με τον αυστριακό στρατό για να κατασταλεί η ουγγρική επανάσταση και θα λάβει έναν νέο τίτλο, λιγότερο αξιοζήλευτο, αυτόν του «χωροφύλακα» της Ευρώπης.

Η άλλη δύναμη είναι το νεοελληνικό κράτος, που δημιουργείται το 1832 ως αποτέλεσμα μιας επανάστασης που (αυτο)συστήνεται στην ιστορική σκηνή ως η πρώτη επιτυχημένη εθνική επανάσταση στην Ευρώπη, καθώς οδήγησε στην απόσχιση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι επαναστατημένοι ορθόδοξοι Οθωμανοί υπήκοοι του ελλαδικού χώρου, μετά από έναν αιματηρό πολύχρονο αγώνα, μια ανθρωπιστική επέμβαση των τριών Μεγάλων Δυνάμεων –Ρωσίας, Βρετανίας, Γαλλίας– και έναν ακόμα ρωσοτουρκικό πόλεμο (1828-1829), αποσχίστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έφτιαξαν το δικό τους έθνος-κράτος, το πρώτο εθνικό κράτος στην Ευρώπη μετά την εποχή του Ναπολέοντα. Οι Έλληνες δεν προσκλήθηκαν στην τελική συνθήκη του Λονδίνου της 7ης Μαΐου του 1832 και δεν ήταν μεταξύ των δυνάμεων που υπέγραψαν την ανεξαρτησία της χώρας τους. Η συνθήκη επιβεβαίωσε την Ελλάδα ως ένα ανεξάρτητο κράτος, αν και με περιορισμένη την έννοια της κυριαρχίας. Το νέο

4. Christopher A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914, Global Connections and Comparisons*, Οξφόρδη: Blackwell, 2004, 87. [Ελλ. έκδ. C. A. Bayly, *Η γέννηση του νεοεπικού κόσμου, 1780-1914*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013.]

κράτος που ήταν το αποτέλεσμα μιας επανάστασης σχεδιάστηκε, ωστόσο, με τη συναίνεση των επαναστατημένων και της ευρωπαϊκής συμφωνίας και με πρωτεργάτες δύο αυτοκρατορίες, τη Βρετανική και τη Ρωσική, με καινοφανή για την εποχή τρόπο: τα πολιτικά του σύνορα θα συνέπιπταν με αυτά ενός ομοιογενούς πληθυσμού. Η ιδέα της ομοιογένειας θα αποκτήσει καθολική αποδοχή μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και θα στρώσει τον δρόμο για τον Β΄ και για έναν σωρό συγκρούσεις έως τις μέρες μας.

Το ελληνικό 1821, με τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες διαστάσεις του, στην ελληνική ιστοριογραφία συνδέεται περισσότερο με τη Γαλλία και τις κληρονομίες του 1789. Παρά ταύτα, ξεκίνησε από τον βορρά, στο ρωσικό αυτοκρατορικό περιβάλλον, αφενός με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό αφετέρου με την απόφαση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που ήταν ήρωας των Ναπολεόντειων Πολέμων και Ρώσος υψηλόβαθμος αξιωματικός, να περάσει με τους εθελοντές του από τη Βεσσαραβία τον Προύθο και να φτάσει στο Ιάσιο. Η επανάσταση δεν ολοκληρώθηκε υπό την ηγεσία του Φαναριώτη αριστοκράτη αξιωματικού του ρωσικού στρατού με τις ελευθερόφρονες ιδέες, ο οποίος ηττήθηκε και πέθανε το 1827 μακριά από τη θετή του πατρίδα, τη Ρωσία. Ένας άλλος αριστοκράτης, ο Κερκυραίος λόγιος, ο Ρώσος υπουργός Εξωτερικών, ο Ευρωπαίος πολιτικός και πρώτος κυβερνήτης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ο Ιωάννης Καποδίστριας, θα σφραγίσει την τύχη της ελληνικής υπόθεσης από την εποχή της Βιέννης έως τη δολοφονία του το 1831. Τέλος, η συνθήκη της Αδριανούπολης, που σφράγισε τον Ρωσοοθωμανικό Πόλεμο του 1828-1829, υπήρξε σημαντικό βήμα στην αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

«Από την περιφέρεια στο κέντρο» θα μπορούσε να είναι ένας εναλλακτικός τίτλος του ανά χειράς βιβλίου. Το θέμα του είναι να εξετάσει την Ελληνική Επανάσταση του 1821 από έναν πιο σύνθετο και πολυκεντρικό ευρωπαϊκό ιστορικό χάρτη, με μια ρωσική και ευρασιατική θέση θέασης που θα διευρύνει τον χώρο των πολιτικών και διανοητικών αλληλεπιδράσεων κατά την εποχή των επαναστάσεων.

Λίγες ημέρες πριν ολοκληρώσω το χειρόγραφο, η επικαιρότητα ήλθε να υπογραμμίσει με τον πιο φρικτό τρόπο το πόσο λίγο είναι γνωστή και ιδίως κατανοητή η ρωσική, η σοβιετική και ξανά ρωσική ιστορία. Η παράνομη από την άποψη του διεθνούς δικαίου ρωσική εισβολή στην Ουκρανία, με τον κτηνώδη πόλεμο να μαίνεται εδώ και πολλούς μήνες και με άδηλο το μέλλον, επιταχύνει παγκόσμιες μεταβολές στο διεθνές πεδίο της ισχύος. Οι αντίπαλοι διεθνείς δρώντες επιδιώκουν να νομιμοποιήσουν τις επιλογές τους καλώντας τους πολίτες των κρατών τους να σταθούν στη «σωστή πλευρά» της ιστορίας. Στο βιβλίο αυτό δεν υπάρχουν «σωστές» και «λάθος» πλευρές της ιστορίας. Υπάρχουν ιστορίες που φιλοδοξούν να αναδείξουν τις εμπειρίες των ανθρώπων

της εποχής και τις μεταξύ τους διασυνδέσεις, ακολουθώντας τα χνάρια των ίδιων των ιστορικών δρώντων σε μια εποχή συνταρακτικών αλλαγών και βαθύτατων μετασχηματισμών όπως ήταν αυτή της εποχής των επαναστάσεων. Για να ξανασκεφτούμε το μέλλον χρειαζόμαστε πολλούς και διαφορετικούς εναλλακτικούς τρόπους σκέψης που θα προκύπτουν από μια διαδικασία ανοικείωσης, ώστε οικεία θέματα να τεθούν με ανοικείο τρόπο προκειμένου να υπάρξει διανοητικός χώρος για να αναδυθούν νέες προοπτικές και νέα νοήματα.

Ιστορίες για επαναστάσεις, αυτοκρατορίες και έθνη

Τα τελευταία χρόνια η μελέτη του πεδίου της εποχής των επαναστάσεων έχει ανανεωθεί. Οι νέες προσεγγίσεις εξετάζουν τις επαναστάσεις της περιόδου ως τοπικά φαινόμενα και ταυτόχρονα ως την έκφραση περιφερειακών και παγκόσμιων διαδικασιών. Αυτή η αναθεωρημένη επιστημονική βιβλιογραφία θέτει στο επίκεντρο και παράλληλα διεθνοποιεί όλες τις επαναστάσεις που ξεσπούν από το 1770 έως το 1830: από την Αμερικανική Επανάσταση (1775-1783), τη Γαλλική Επανάσταση (1789-1799) και τους πολέμους της (1792-1799) έως την Αιτινή Επανάσταση (1791-1804), τις εξεγέρσεις στην Καραϊβική και τους πολέμους της Ανεξαρτησίας στη Νότια Αμερική (1808-1833) καθώς και τις επαναστάσεις στη Μεσόγειο: στην Ισπανία το 1820 και στα ιταλικά κράτη, 1820-1821. Σπανίως όμως, παρά τη σημασία τους, ενσωματώνει σε αυτή την προβληματική το ελληνικό 1821 ή το ρωσικό 1825. Εξαιρέσεις φυσικά υπάρχουν, με σημαντικότερη, για τη δική μου προβληματική, το κύκνειο έργο του Ρίτσαρντ Στάιτς (Richard Stites), που θέτει στο ίδιο πεδίο μελέτης τις επαναστάσεις στην Ισπανία, στην Ιταλία, στην Ελλάδα και στη Ρωσία κατά τη δεκαετία του 1820. Επιπλέον, η επέτειος των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση έδωσε σημαντική ώθηση στις σχετικές συζητήσεις, με αποτέλεσμα το ελληνικό 1821 να τοποθετείται πλέον σε πολλαπλά πλαίσια, να μη θεωρείται –παρά τις αντιλήψεις των πρωταγωνιστών του που θεμελίωσαν αυτήν την εικόνα– μια μοναδική επανάσταση.⁵

Η θεματική εσωστρέφεια της σύγχρονης ιστοριογραφικής παραγωγής (που μόλις τις δύο τελευταίες δεκαετίες δείχνει να αλλάζει και μάλιστα με ταχείς ρυθμούς) δεν είχε αφήσει πολλά περιθώρια συστηματικής επιστημονικής μελέτης των σχέσεων μεταξύ ρωσικού και ελληνικού κόσμου. Επιπλέον, οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού με την τελεολογική τους κατεύθυνση υποδείκνυαν στο

5. Για την αποτίμηση των σύγχρονων ιστοριογραφικών συζητητήσεων, βλέπε Μ. Σωτηρόπουλος, *Η ιστορία και η Επανάσταση: Το χθες, το σήμερα και το αύριο της ιστοριογραφίας για το 1821*, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ, Αθήνα: Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2021, doi (pdf): <https://doi.org/10.12681/rch.79s>

ιστοριογραφικό πεδίο τη σύγκριση του ελληνικού παραδείγματος με τη Γαλλία ή τη Βρετανία και δεν προβληματοποίησαν όσο θα έπρεπε τις σχέσεις με τη Ρωσία, τις αμοιβαίες επαφές, τη διάδοση των ιδεών, των πρακτικών, την οικειοποίηση. Εκτός από το έργο του Στάιτς, εξαιρέσεις στον κανόνα αποτελούν τα έργα του Λούσιαν Φρέρυ (Lucien Frary), της Κωνσταντίνας Ζάνου, του Μαουρίσιο Ιζαμπέλλα (Maurizio Isabella), του Γιάννη Κοτσώνη.⁶

Από την άλλη, το μνημειώδες έργο του Φράνκο Βεντούρι (Franco Venturi) *The End of the Old Regime in Europe, 1768-1776*⁷ έχει φέρει τη Ρωσική Αυτοκρατορία στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής ιστορίας του 18ου αιώνα. Ο Ιταλός ιστορικός έχει θέσει εδώ και πολλά χρόνια το ζήτημα της διεύρυνσης των χωροχρονικών ορίων στη μελέτη της εποχής των επαναστάσεων. Έτσι, τοποθετεί στο κέντρο της ιστορικής σκηνής τις λεγόμενες μεθορίες της Δύσης. Κράτη και περιοχές όπως η Ρωσία, η Δανία, η Σουηδία, η Κορσική, οι ΗΠΑ ή ο Μοριάς κατά το 1770 είναι για τον Ιταλό ιστορικό κεντρικά στην αφήγησή του για τους τριγμούς που επιφέρουν την κατάλυση του Παλαιού Καθεστώτος. Ο Βεντούρι μάλιστα εξετάζει την απόφαση της Αικατερίνης Β΄ να στείλει ρωσική ναυτική μοίρα μέσω του Ατλαντικού στη Μεσόγειο κατά τη διάρκεια του Ρωσοοθωμανικού Πολέμου (1768-1774) και την αξιολογεί ως την αρχή της κρίσης του Παλαιού Καθεστώτος. Την ίδια εποχή η κρίση επιστρέφει στην ίδια τη Ρωσία: οι απαρχές της εποχής των επαναστάσεων συμπίπτουν με τη μεγάλη εξέγερση των Κοζάκων αγροτών, της οποίας ηγήθηκε ο Αιμιλιάν Πουγκατσόφ (1773-1774) και συντάραξε συθέμελα την εξουσία της Αικατερίνης και τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Μετά την εποποιία του Τσεσμέ (1770), που ήταν η πρώτη ναυτική ρωσική νίκη επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Βολταίρος «πιέζει» τη γερμανικής καταγωγής Ρωσίδα αυτοκράτειρα να απελευθερώσει «τους λαούς της Ελλάδας» από τους Οθωμανούς. Ήταν περίπου την ίδια εποχή που άλλοι αναγνώστες του σοφού λόγιου του Διαφωτισμού είχαν αρχίσει τους αγώνες τους για την απελευθέρωση της Αμερικής από τη Βρετανία. Οι νίκες του Ποτέμκιν ενάντια στους Οθωμανούς ήταν χρονικά παράλληλες με τις νίκες του Ουάσινγκτον (George Washington) ενάντια στους Βρετανούς.

6. Richard Stites, *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe*, Oxford University Press, 2014· Lucien Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015· Maurizio Isabella και Konstantina Zanou (επιμ.), *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2015· Konstantina Zanou, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, 2018· Γιάννης Κοτσώνης, *Η Γαλλία και οι Έλληνες, 1797-1830*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020· Ada Diaila, «Imperial Rhetoric and Revolutionary Practice: The Greek 1821», *Historiein*, 20 (1) (2021), <https://doi.org/10.12681/historein.27480> 1

7. Franco Venturi, *The End of the Old Regime in Europe, 1768-1776: Patriotic Republicanism and the Empires of the East*, Princeton University Press, 1991.

Το ενδιαφέρον σε σχέση με το ελληνορωσικό πεδίο είναι ότι οι ιστορικές εμπειρίες της Ελλάδας και της Ρωσίας έχουν πολλές φορές μελετηθεί (από εγχώριους και ξένους ιστορικούς) υπό το πρίσμα ιστοριογραφικών οριενταλιστικών στερεοτύπων. Σύμφωνα με το κλασικό έργο του Έντουαρντ Σαϊντ (Edward Said), ο οριενταλισμός έχει δύο όψεις. Η μια είναι η ακαδημαϊκή πειθαρχία που μελετά τη λεγόμενη Ανατολή. Η δεύτερη όψη που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ο δυτικός λόγος της αυτοεπιβεβαίωσης της Δύσης έναντι της Ανατολής από τον 18ο αιώνα και εξής. Και ο λόγος αυτός συντάσσεται στη βάση μιας σειράς απουσιών που υποτίθεται ότι χαρακτηρίζουν την Ανατολή και της αποδίδουν τον ρόλο του μιμητή της Δύσης, άρα του υποδεέστερου.⁸ Για την εποχή του Διαφωτισμού η σημαντικότερη απουσία θεωρούνταν η έλλειψη του ορθού λόγου, που κρινόταν ως η αιτία σειράς απουσιών που εμπόδιζαν την πρόοδο και την ελευθερία. Οι χώρες της Ανατολής θεωρούνταν εξωτικές, μυστικιστικές αλλά και ωραίες ταυτόχρονα.⁹ Οι «απουσίες» υποβάλλουν και την ιδέα ότι τόσο η ελληνική όσο και η ρωσική ιστορία συγχρονικά και διαχρονικά είναι ιδιαίτερες και αποκλίνουν από τον ευρωπαϊκό κανόνα εξέλιξης.¹⁰ Η ιστοριογραφική αυτή παράδοση δίνει τον ρόλο του προτύπου και των μοντέλων προς διάχυση στη δυτική Ευρώπη. Είναι χαρακτηριστική από αυτήν την άποψη η αντίληψη περί Ρωσίας ως ενός «ενδιάμεσου πολιτισμού» μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, πολιτισμένης Δύσης και βάρβαρης Ανατολής.¹¹ Οι θεωρήσεις αυτές αντιμετωπίζουν τη Ρωσία (όπως εξάλλου και την Ελλάδα) ως μια περιφερειακή χώρα ως προς το ευρωπαϊκό κέντρο. Σε συμφωνία με έναν γενικό κανόνα περί εκμοντερνισμού, ο οποίος ακόμη είναι παρών, ο κόσμος χωρίζεται μεταξύ κέντρων που θέτουν τον βηματισμό ως προς τα θέματα των επαναστάσεων, του εκδημοκρατισμού, του εθνικισμού, της εκκοσμίκευσης και των μοντέρνων ιδεών που σχετίζονται με την πρόοδο, και η περιφέρεια είναι αυτή που ακολουθεί, όταν δεν εγκαλείται για μίμηση και ανικανότητα να ανταποκριθεί εντέλει στις προδιαγραφές του πρωτότυπου μοντέλου.

Ωστόσο, τα τελευταία τριάντα χρόνια μεταβάλλεται το ιστοριογραφικό πεδίο της ευρωπαϊκής ιστορίας και μαζί με αυτό μεταβάλλονται και οι γραφές της ιστορίας ως προς τις λεγόμενες περιφέρειες. Επανεξετάζεται ο έως τώρα

8. Βλέπε και Α. Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια: Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.

9. W. E. Said, *Οριενταλισμός*, Αθήνα: Νεφέλη, 1996.

10. Για την ελληνική ιστορία, βλέπε Antonis Liakos, «Modern Greek Historiography (1974-2000): The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy», στο Ulf Brunbauer (επιμ.), *(Re) Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Münster: LIT Verlag, 2004, 351-378.

11. L. Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Στάνφορντ, ΚΑ: Stanford University Press, 1994.

κυρίαρχος κανόνας, ο οποίος παρήγαγε μια διπλή ουσιοκρατία: από τη μια μεριά τη Δύση με θετικό πρόσημο και από τη άλλη την Ανατολή με αρνητικό. Η επανεξέταση των διανοητικών προϋποθέσεων για τη συγγραφή της ευρωπαϊκής ιστορίας θέτει επί τάπητος την αποδόμηση του δυτικοκεντρισμού και την αμφισβήτηση των αξιολογικών πολιτισμικών διαχωριστικών γραμμών μεταξύ μιας δυτικής Ευρώπης που παράγει ιδέες, πρακτικές, πολιτισμό και μιας άλλης Ευρώπης, βόρειας, ανατολικής ή μεσογειακής, που απλώς τις καταναλώνει. Πρόκειται για το σχήμα της διάχυσης από το κέντρο προς την περιφέρεια.¹²

Σήμερα πολλοί ιστορικοί κατανοούν ότι η νοητική γεωγραφική, πολιτική και πολιτισμική οντότητα που ονομάζεται Ευρώπη ήταν στο παρελθόν, όπως εξάλλου είναι και στο παρόν, ρευστή, υπό συνεχή πραγμάτευση, αναπραγμάτευση και διαπραγμάτευση μεταξύ διαφορετικών οραμάτων. Η έννοια της Ευρώπης, εξάλλου, δεν ήταν για τα ιστορικά υποκείμενα μια αυτονόητη κατηγορία ανάλυσης, αλλά συνιστούσε ένα σύνολο πολιτικών πρακτικών που συνδέονταν με διαφορετικά πολιτικά προγράμματα.¹³ Με αυτήν την έννοια μπορεί κανείς να επισκεφτεί εκ νέου τη δυναμική με την οποία οι άνθρωποι της εποχής φαντάζονταν τον εαυτό τους και τους άλλους ως κάτι που ξεπερνούσε πολλές από τις σύγχρονες ιστοριογραφικές αντιλήψεις περί της κυρίαρχης διχοτομίας Δύσης-Ανατολής.

«Εις την εποχήν που ζώμεν είναι αναγκαία εις τους ιδικούς μας μια ανατροφή όχι ιταλική. Η χώρα μας δυσκόλως θα επιστρέψη εις τας αρχαίας βενετικές συνθήκας. Αι δυνάμεις του Βορρά αποκτούν μια υπεροχήν επί των ευρωπαϊκών υποθέσεων. Πρέπει όθεν να δώσωμεν εις τα νεαρά τέκνα μιαν ανατροφήν ανάλογον προς τους καιρούς τους οποίους ζώσι».¹⁴ Αυτά έγραφε το 1814, συμβουλευόντας τους Επτανήσιους νεαρούς συμπατριώτες του, ο Ιωάννης Καποδίστριας. Ο Κερκυραίος αριστοκράτης συνέδεσε ο ίδιος την πολιτική του σταδιοδρομία με τη Ρωσική Αυτοκρατορία και τη διεθνή λάμψη της στις αρχές του 19ου αιώνα και έγινε για πάνω από δύο δεκαετίες εξέχουσα πολιτική προσωπικότητα στη Ρωσία και στην Ευρώπη. Ο νέος φιλόδοξος πολιτικός αντι-

12. Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2000. Για τη Μεσόγειο, και μάλιστα στην εποχή που μελετάμε, βλέπε: Maurizio Izabella και Konstantina Zanou (επιμ.), *Mediterranean Diasporas, Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2016· για μια σύνοψη της σχετικής συζήτησης ως προς τη Ρωσία, βλέπε Ada Dialla, «Between Nation and Empire: Revisiting the Russian Past Twenty Years Later», *Historiein*, 13 (2013): 18-38.

13. Bo Stråth, «A European Identity: To the Historical Limits of a Concept», *European Journal of Social Theory*, 5 (4) (2002): 387-401· Diana Mishkova, «Symbolic Geographies and Visions of Identity: A Balkan Perspective», *European Journal of Social Theory*, 11 (2) (2008): 237-256.

14. Κώστας Δαφνής, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1984, <https://kapodistriasis.digitalarchive.gr/aik.php>, τ. 4, 1/8/1814.

λαμβάνοταν την αυτοκρατορική και αποικιοκρατική Ρωσία ως έναν τόπο ευκαιριών σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο κόσμο ισχύος και ευρωπαϊκής ανωτερότητας, που όλο και συχνότερα περιγραφόταν μανιχαϊστικά ως ένας κόσμος χωρισμένος μεταξύ πολιτισμένων και βαρβάρων. Η Ρωσία εκλαμβάνοταν ως μια παγκόσμια, ευρωπαϊκή και μεσογειακή μεγάλη δύναμη προς την οποία θα έπρεπε να προσβλέπουν οι μεσογειακές χώρες και οι Βαλκάνιοι. Έτσι φαινόταν η αυτοκρατορία του βορρά τόσο από τον βαλκανικό νότο όσο και από το λαμπρό ευρωπαϊκό κέντρο της γαλλικής πρωτεύουσας. Ο Καποδίστριας δεν ήταν ο μόνος που είχε αυτές τις αντιλήψεις. Στη μεταναπολεόντεια εποχή και στα πρόθυρα της Ελληνικής Επανάστασης τα ιστορικά υποκείμενα είχαν πολλαπλούς ορίζοντες εκδίπλωσης των δραστηριοτήτων τους και αντιλαμβάνονταν την Ευρώπη και τον κόσμο όχι απαραίτητα από μια δυτικοευρωπαϊκή οπτική, όπως συχνά συμβαίνει σήμερα.

Ανιχνεύεται επομένως μια ευρύτερη πνευματική γεωγραφία της Ευρώπη/ευρωπαϊκότητας πέραν της μονοδιάστατης προσέγγισης της Δύσης ως μοναδικής πηγής έμπνευσης που μας ωθεί να ξανασκεφτούμε τις έννοιες ευρωπαϊκό-αντιευρωπαϊκό (σωστή και λάθος πλευρά της ιστορίας). Η Ντιάνα Μίσκοβα (Diana Mishkova) στη μελέτη της «How to think about the Balkans» έχει ήδη επισημάνει τον κεντρικό ρόλο της μητροπολιτικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας (όπως και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) στη διαμόρφωση των βαλκανικών εθνών και στη μεταφορά των νεωτερικών ιδεών. Ένας ρόλος που ήταν εξίσου σημαντικός με αυτόν των λεγόμενων παραδειγματικών κρατών, όπως η Βρετανία ή η Γαλλία. Η παραπάνω θέση προϋποθέτει στο ιστοριογραφικό πεδίο μια πιο σύνθετη αντίληψη για τον ρωσικό σχηματισμό από τις συνηθισμένες που εμφανίζονται στην υστέρηση σε σύγκριση με τα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη και τεκμηριώνεται με μια σειρά απουσιών όπως της αναγέννησης, της μεσαιάς τάξης, των σύγχρονων πολιτικών θεσμών και λοιπά, της μεθοριακότητας μεταξύ Ανατολής και Δύσης ως χώρο της παράδοσης και όχι της νεωτερικότητας, του σλαβισμού ως αντιευρωπαϊκού τρόπου σκέψης και λοιπά. Εξάλλου, όπως πολλοί σύγχρονοι μελετητές έχουν επισημάνει, οι ιδέες αυτές ανταποκρίνονται στη φιλελεύθερη εκδοχή της έννοιας της ευρωπαϊκότητας. Η εικόνα που έχουμε σήμερα για τη Ρωσία φιλοτεχνήθηκε ακριβώς κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και συμπίπτει με την κατίσχυση του φιλελευθερισμού στην Ευρώπη. Οι ιδεολογικοί αντίπαλοι του φιλελευθερισμού –τόσο οι ακραία συντηρητικοί όσο και οι σοσιαλιστές, από διαφορετική αφετηρία φυσικά– έφτιαχναν μια άλλη εικόνα για τη Ρωσία, την οποία ο Ανταμόφσκι έχει χαρακτηρίσει «τόπο ελπίδας».¹⁵

15. Ezequiel Adamovsky, «Russia as a Space of Hope: Nineteenth-century French Challenges to the Liberal Image of Russia», *European Quarterly*, 33 (4) (2003): 411-449.

Ένας από τους στόχους της εργασίας μου είναι να διαφοροποιηθεί από τις συμβατικές θεωρήσεις της δυτικοκεντρικής ιστοριογραφικής «περιθωριοποίησης» των ρωσικών και ελληνικών ιστορικών εμπειριών ως «παραδοσιακών» έναντι νεωτερικών και ως αποκλινουσών από τον ευρωπαϊκό κανόνα της ιστοριογραφίας, όπως αυτός συγκροτήθηκε κατά τον ύστερο 19ο αιώνα και αναπτύχθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού.

Η ιστοριογραφική αποδόμηση του ευρωκεντρισμού και του δυτικοκεντρισμού ενισχύθηκε από ορισμένες «στροφές» που έχουν σηματοδοτήσει τη γραφή της ιστορίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες: τοπική, διεθνική (transnational), περιφερειακή (regional), αυτοκρατορική (imperial), παγκόσμια (global) ιστορία.¹⁶ Οι οπτικές αυτές αφενός αποκεντρώνουν την παραδοσιακή ευρωπαϊκή ιστορία με τον ιδιάζοντα ευρωκεντρισμό της αφετέρου διαγράφουν έναν πιο σύνθετο και πολυκεντρικό ευρωπαϊκό ιστορικό χάρτη. Τοποθετούν τις τοπικές/εθνικές ιστορίες σε ένα ευρύ διανοητικό πλαίσιο στο οποίο η Δύση δεν είναι απαραίτητως συνώνυμη με όλα τα θετικά πρόσημα της ιστορικής εξέλιξης. Η σύγκριση δεν χρησιμοποιείται για να αναδείξει «καλούς» και «κακούς» ιστορικούς δρώντες, αλλά για να αναδειχθούν πολλαπλά πλαίσια για να ενταχθούν και να κατανοηθούν οι ιστορικές διαδικασίες. Με άλλα λόγια, το ζήτημα δεν είναι να αποδειχθεί εάν μια χώρα διαθέτει πιστοποίηση ευρωπαϊκότητας, αλλά πώς οι τοπικές ιστορικές εμπειρίες συντάσσονται με άλλες, αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοεπηρεάζονται.¹⁷

Οι παραπάνω «στροφές» εν μέρει πυροδοτήθηκαν και εν πολλοίς συνέπεσαν με το συγκλονιστικό 1991, που σηματοδότησε το τέλος της εποχής του διπολισμού. Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η ευκαιρία των ιστορικών να απελευθερώσουν το πεδίο της ρωσικής/σοβιετικής ιστορίας από τη σωρεία στερεοτύπων και την πολιτική χρήση της ιστορίας που χαρακτήριζαν τόσο την εγχώρια όσο και τη δυτική ιστοριογραφική παραγωγή κατά τον Ψυχρό Πόλεμο. Ορισμένα από αυτά τα στερεότυπα ήταν ότι η Ρωσία αποτελούσε μια παθολογική περίπτωση στην εξέλιξη των ευρωπαϊκών εθνών. Η χώρα, σε οποιαδήποτε εκδοχή της, παρουσιαζόταν ιδιαίτερη, αυταρχική και καταπιεστική, σε αντίθεση με τα προοδευτικά έθνη της δυτικής Ευρώπης, που διακρίνονταν από το ελεύθερο εμπόριο, το κοινό δίκαιο, τις πολιτειακές ελευθερίες και τη δημοκρατία.

16. Βλέπε τη συζήτηση για τις λεγόμενες στροφές στην ιστορία «AHR Forum: Historiographic Turns in Historical Perspective», *American Historical Review*, 117 (3) (2012): 698-813.

17. Allesandro Stanziani, *Eurocentrism and the Politics of Global History*, Palgrave, 2018. Ο συγγραφέας συζητά το μείζον θέμα ότι η αμφισβήτηση του ευρωκεντρισμού διεξάγεται εντέλει με τις ευρωπαϊκές κατηγορίες ανάλυσης, οι οποίες αναπαράγουν τον δυτικοκεντρισμό.

Μετά το 1991, μια νέα γενιά ιστορικών επιχείρησε να υπερβεί τη διχοτομία Ανατολή-Δύση και να θέσει το ερώτημα υπό ποιες διανοητικές προϋποθέσεις είναι δυνατό να μελετήσει κανείς τις ρωσικές ιστορικές εμπειρίες ώστε να αποσταθεροποιήσει τα ευθύγραμμα αφηγήματα περί της «φιλελεύθερης Δύσης» και της «αυταρχικής Ρωσίας», περί «προόδου και καθυστέρησης». Οι νέες ιστορίες έδωσαν έμφαση στην ενσωμάτωση της Ρωσίας σε ένα ενιαίο όλο και την αντιμετώπισαν ως ένα μέρος του ευρύτερου κόσμου, αποσταθεροποιώντας τις τυπολογίες περί των δυτικών και ανατολικών, των υπερπόντιων και των ηπειρωτικών, των δυναστικών και των φιλελεύθερων αυτοκρατοριών. Η Ρωσία, σε αντίθεση με άλλες δυτικές αυτοκρατορίες, δεν κατάφερε να οικοδομήσει ένα δημοκρατικό κράτος ως συμπλήρωμα της αυτοκρατορίας. Εν αντιθέσει, παραδείγματος χάριν, προς τη Βρετανία, η οποία υιοθέτησε ένα φιλελεύθερο μοντέλο διακυβέρνησης στο αυτοκρατορικό κέντρο και αυταρχικές μεθόδους στις περιφέρειες και στις αποικίες της. Ωστόσο, οι βιαιότητες, η δουλεία, η βίαιη προσάρτηση εδαφών, η εκτεταμένη χρήση βίας εκ μέρους του κράτους, προκειμένου να διατηρήσει την εσωτερική τάξη, ήταν όμοια στη Ρωσία όσο και στις φιλελεύθερες αυτοκρατορίες.¹⁸

Το τέλος του διπολισμού, που σήμανε την ιδέα της παγκόσμιας μονοκρατορίας των ΗΠΑ, καθώς και η έκδοση του εμβληματικού έργου των Χαρντ (Michael Hardt) και Νέγκρι (Antonio Negri) επικαιροποίησαν την έννοια της αυτοκρατορίας.¹⁹ Στο πεδίο των ρωσικών σπουδών η έννοια συνέβαλε ώστε η ρωσική ιστορία να μην εκλαμβάνεται ως εθνική ιστορία, αλλά ως αυτοκρατορική και αποικιοκρατική. Το ρωσικό κράτος ήταν μια αυτοκρατορία με τους όρους που την έχει περιγράψει ο Ντόμινικ Λίβεν (Dominic Lieven): «[Α]υτό που εννοώ με την αυτοκρατορία είναι πρώτο και κύριο μια πολύ μεγάλη δύναμη, η οποία έχει αφήσει το σημάδι της στις διεθνείς σχέσεις μιας εποχής. Εννοώ επίσης μια πολιτεία η οποία εξουσιάζει ευρείες περιοχές και πολλούς λαούς, αφού η διαχείριση του χώρου και της πολυεθνικότητας είναι ένα από τα μεγαλύτερα διαχρονικά διλήμματα της αυτοκρατορίας. Για μένα μια αυτοκρατορία εξ ορισμού δεν είναι μια δημοκρατία, με άλλα λόγια μια πολιτεία η οποία κυβερνούσε με τη ρητή συγκατάθεση των λαών της. Δεδομένου ότι πολύ λίγες κοινωνίες πριν από τον 19ο αιώνα ήταν δημοκρατικές υπό την παραπάνω έννοια, αυτή η διαφοροποίηση αποκτά σημασία μόνο στη σύγχρονη εποχή. Ακόμη και τότε, το να πούμε ότι μια αυτοκρατορία είναι αντιδημοκρατική δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι μη νομιμοποιημένη ή μη δημοφιλής στα μάτια των περισσότερων υπηκόων της. Σε αυτούς τους ορισμούς θα πρόσθετα ότι οι πιο ενδιαφέρουσες και σημαντικές

18. Ch. Chatterjee, *Russia in World History: A Transnational Approach*, Bloomsbury Publishing, 2022.

19. M. Hardt, A. Negri, *Αυτοκρατορία*, Αθήνα: Scripta, 2002.

αυτοκρατορίες συνδέονταν με κάποια μεγάλη θρησκεία και υψηλό πολιτισμό, και έτσι άσκησαν μεγάλη επίδραση στην ιστορία του παγκόσμιου πολιτισμού». ²⁰

Η αυτοκρατορική οπτική στη ρωσική ιστορία είχε πολλές ιστοριογραφικές συνέπειες.²¹ Μια από αυτές ήταν ότι ενέγραψε την ιστορία της Ρωσίας σε μια νέα παγκόσμια και πλανητική ιστορία (world and global), με αποτέλεσμα, ανάμεσα σε όλες τις πλανητικές ιστορίες, η Ρωσία να μην αποτελεί μια απόκλιση αλλά ένα άλλο παράδειγμα ενός γενικού φαινομένου, της αποικιοκρατίας μη εξαιρουμένης. Η σχετική συζήτηση ανοίγει νέους δρόμους για τη μελέτη της ρωσικής ιστορίας με το να συγχρονίζει τις ιστοριογραφίες των αποικιών με την ιστορική παραγωγή για την ευρωπαϊκή Ρωσία. Η Ευρώπη φαίνεται διαφορετική εάν ιδωθεί από τις εμπειρίες της αποικιοποίησης, ενώ οι διαφορετικές γεωγραφίες της αποικιοκρατίας υποδεικνύουν και διαφορετικές και πολλές «Ευρώπες». Το ίδιο συμβαίνει και με τη ρωσική αποικιοκρατία, η οποία, όπως και η Οθωμανική, ήταν ταυτόχρονα μια αποικιοκρατική δύναμη και ένα αποικιοκρατούμενο υποκείμενο. Ακόμη και οι Έλληνες στο εσωτερικό αυτών των αυτοκρατοριών ήταν ταυτόχρονα όργανα αποικιοποίησης και αποικιοκρατούμενα υποκείμενα. Η Ρωσία συζητείται ως αποικιοκρατούμενο υποκείμενο με την έννοια ότι η Δύση τής επέβαλε τις δικές της αποικιοκρατικές πολιτικές, ιδίως μέσα από την οικονομική εξάρτηση και την επιβολή πολιτισμικών προτύπων. Ωστόσο, η Ρωσία ήταν μια αποικιοκρατική δύναμη και οι αποικιοκρατικές πολιτικές της μέρος του γενικού αποικιοκρατικού σχεδίου το οποίο εκδιπλώθηκε κατά τη νεότερη εποχή στον Καύκασο, στην κεντρική και ανατολική Ασία, ακόμη και στην ανατολική Ευρώπη. Με αυτήν την έννοια το μεγαλείο της κουλτούρας το οποίο αναφέρει ο Λίβεν ως χαρακτηριστικό μιας μεγάλης αυτοκρατορίας είναι προϊόν τόσο πολυπολιτισμικών ωσμών όσο και συμπίεσης της κουλτούρας των αποικιοκρατούμενων. Από αυτή τη συνθήκη απορρέει και ένα σύγχρονο ιστοριογραφικό πρόταγμα, το οποίο προβάλλεται όλο και πιο συχνά στη συγκυρία της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία: είναι το πρόταγμα της αποαποικιοποίησης (decolonization) της ρωσικής ιστορίας και αποτελεί τη ρωσική εκδοχή των σύγχρονων συζητήσεων περί της αποαποικιοποίησης της παραγωγής επιστημονικής γνώσης από μια ευρωκεντρική επιστημολογία. Σε αυτό το πλαίσιο η Ρωσία εντάσσεται στο ευρωπαϊκό αποικιοκρατικό μοντέλο.

Οι Ρώσοι σπανίως ταξίδεψαν διασχίζοντας ωκεανούς για να οικοδομήσουν

20. Dominic Lieven, *The Russian Empire and its Rivals*, Λονδίνο: Yale University Press, 2000, XIV.

21. Για την προβληματική αυτή καθώς και μια σύνοψη της βιβλιογραφίας κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες από το τέλος της εποχής του διπολισμού, βλέπε Ada Dialla, «Between Nation and Empire: Revisiting the Russian Past Twenty Years Later», *Historiein*, 13 (2013): 18-38.

την ευρασιατική αυτοκρατορία τους (τον ευρασιατικό ηπειρωτικό ωκεανό)²². Παρά ταύτα, στον 18ο αιώνα η Μεσόγειος έγινε μέρος των αυτοκρατορικών επεκτατικών βλέψεων και του ρωσικού σχεδίου. Έκτοτε και έως σήμερα θα διεκδικεί σημαίνοντα ρόλο στις τύχες της περιοχής. Η αυτοκρατορική προσέγγιση στρέφει την προσοχή των ιστορικών στα ζητήματα της ρωσικής συμμετοχής στην πρώιμη παγκοσμιοποίηση του 19ου αιώνα. Αυτό είναι ένα θέμα που θα το εξετάσουμε στο πρώτο μέρος του βιβλίου.

Η παγκόσμια στροφή (global turn) στη μελέτη της ιστορίας²³, κατ' επέκταση και η παγκόσμια οπτική στη μελέτη της εποχής των επαναστάσεων, υιοθετεί ιστοριογραφικές πρακτικές που διατυπώνουν και αναδιατυπώνουν τις παντός είδους συνδέσεις μεταξύ τοπικού, περιφερειακού και παγκόσμιου στο πολιτικό, οικονομικό, πολιτισμικό επίπεδο και στον κόσμο των ιδεών.²⁴ Το έργο του Κρίστοφερ Μπέυλυ και όλες οι μελέτες που εντάσσονται στο είδος της παγκόσμιας ιστορίας ή της αυτοκρατορίας στοχεύουν να σμικρύνουν τη σημασία της Ευρώπης ως γεννήτορα των μεγάλων μετασχηματισμών της νεότερης και σύγχρονης εποχής. Παρά την κριτική που έχουν υποστεί, έχουν προβληματοποιήσει την πρωτοκαθεδρία της Ευρώπης και έχουν υπογραμμίσει ότι οι ιστορικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο αναδύθηκαν και από μη δυτικές κοινωνίες, κοινωνίες που ακόμη και σήμερα βρίσκονται στο περιθώριο των αφηγήσεων της ιστορίας της ευρωπαϊκής εξάπλωσης και κυριαρχίας στον πλανήτη. Αμφισβητείται έτσι και η γνωστή ιδέα της γέννησης των ιδεών σε ένα δυτικό κέντρο και από εκεί η διάχυσή τους στον υπόλοιπο κόσμο. Αναδεικνύει τέλος μια ιστορία που κινείται όχι μεταξύ διπολικών αντιθέσεων, αλλά σε ένα φάσμα μεταξύ μητρόπολης και αποικιών, κέντρου και περιφέρειας, Ευρώπης και μη Ευρώπης.

Οι οπτικές αυτές αφενός αποκεντρώνουν την παραδοσιακή ευρωπαϊκή ιστορία με τον ιδιάζοντα ευρωκεντρισμό της αφετέρου διαγράφουν έναν πιο σύνθετο και πολυκεντρικό ευρωπαϊκό ιστορικό χάρτη με το να τοποθετούν τις τοπικές/εθνικές ιστορίες σε ένα ευρύ διανοητικό πλαίσιο στο οποίο η Δύση δεν είναι απαραίτητως συνώνυμη της προόδου.²⁵

22. M. Aust, «Writing the Empire: Russia and the Soviet Union in Twentieth-Century Historiography», *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 10 (2) (2003): 375-391, doi: 10.1080/1350748032000140859, 6.

23. Jane Burbank and Frederick Cooper, *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2010· Sebastian Conrad, *What is Global History?*, Πρίνστον, 2016.

24. Για μια συζήτηση για την παγκόσμια ιστορία και τα προβλήματα της μεθόδου, βλέπε: R. Drayton και D. Motadel (2018), «Discussion: The futures of global history», *Journal of Global History*, 13 (1), 1-21, doi:10.1017/S1740022817000262

25. Allesandro Stanziani, *Eurocentrism and the Politics of Global History*.

Τις συνάψεις γνώριζαν και αναγνώριζαν τα ιστορικά δρόντα υποκείμενα: «τα γεωγραφικά σύνορα, εν γένει τα σύνορα, μετακινήθηκαν και η Ευρώπη δεν βρίσκεται πλέον μόνο στην Ευρώπη», έγραφε ο πρίγκιπας Βιάζεμσκι το 1827 στο έργο του για τον Βρετανό πολιτικό Τζορτζ Κάννινγκ (George Canning).²⁶ Απομένει να έλθουν στην επιφάνεια οι χαμένοι δεσμοί ή, όπως το έχουν θέσει οι Άρμιταζ (David Armitage) και Σουμπραμανιάν (Sanjay Subrahmanyam), ο ιστορικός πρέπει να ανακαλύψει αυτά που έχουν χαθεί, ή ο ιστορικός λειτουργεί σαν ηλεκτρολόγος που συνδέει κυκλώματα μάλλον με τις ενέργειες της ευφάνταστης ανασυγκρότησης παρά με την απλή αποκατάσταση.²⁷

Έτσι, τη θέση των διχοτομιών πήραν ιστορίες που χρησιμοποιούσαν τη σύγκριση με μεγαλύτερη ευαισθησία, έτσι ώστε εκτός από τις διαφορές να αναδεικνύονται και οι ομοιότητες καθώς και οι αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις και διασταυρώσεις καθώς και ο ρόλος των μεταφορών (transfers).²⁸ Η ανάγνωση της ρωσικής ιστορίας εκτός της προκρούστειας κλίνης του δυτικού κανόνα διαμορφώνει έτσι μια σύνθετη εικόνα για την κίνηση των ιδεών και των πρακτικών, η οποία δεν φαίνεται να ακολουθεί έναν μονόδρομο με το σύνηθες δρομολόγιο από τη Δύση στην Ανατολή, αλλά περιλαμβάνει πολλές αμφίδρομες και σύνθετες διαδρομές.

Οι παραπάνω ιστοριογραφικές στροφές διαθέτουν κοινά εργαλεία, μεταξύ αυτών τη διεθνικότητα και την ιδέα της διασύνδεσης στις ιστορικές μελέτες. Υφίσταται μια διάκριση μεταξύ του διεθνούς και του διεθνικού. Στην πρώτη περίπτωση το έθνος είναι στο επίκεντρο του στοχασμού και της σύγκρισης και αυτό το έχουν υπηρετήσει η διπλωματική και η στρατιωτική ιστορία και άλλα σχετικά πεδία. Στη δεύτερη το έθνος είναι μόνο μια συνιστώσα, ένα φαινόμενο μεταξύ των κοινωνικών φαινομένων και όχι απαραίτητα το ίδιο ως ένα δεσμευτικό πλαίσιο της μελέτης. Εάν οι συγκρίσεις ανάμεσα σε έθνη-κράτη συμπέζουν δεσμούς μεταξύ ανθρώπων και θεσμών που διαπερνούν τα εθνικά σύνορα²⁹, η διεθνική ιστορία εξετάζει ενότητες είτε μεγαλύτερες είτε μικρό-

26. Полное собрание сочинений князя П.А. Вяземского: Т. 1-12. - Санкт-Петербург, изд. гр. С.Д. Шереметева, 1878-1896, т. 2, «Отрывокъ изъ биографіи Каннинга», http://az.lib.ru/w/wjazemskij_p_a/text_1827_kanning_olderfo.shtml

27. David Armitage και Sanjay Subrahmanyam, *The Age of Revolutions in Global context, c. 1760-1840*, Basingstoke: Palgrave, 2010.

28. Sho Konishi, «Reopening the “Opening of Japan”: A Russian-Japanese Revolutionary Encounter and the Vision of Anarchist Progress», *American Historical Review*, 112, 1 (2007): 101-130· Алексеева, Е. *Диффузия европейских инноваций в России (XVIII-начало XXв)* [Διάχυση των ευρωπαϊκών καινοτομιών στη Ρωσία (18ος-αρχές του 20ού αιώνα)], Μόσχα: Росспен, 2007. S. G. Marks, *How Russia Shaped the Modern World: From Art to Anti-Semitism, Ballet to Bolshevism*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2003.

29. Todd Sheppard, «Making French and European Coincide: Decolonization and the Politics of Comparative and Transnational Histories», *Ab Imperio*, 2 (2007): 339.

τερες από το εθνικό κράτος, ενότητες που υπερπηδούν τα εθνικά σύνορα.³⁰ Η απόσταση από τον μεθοδολογικό εθνικισμό, που χαρακτηρίζει ακόμη τις περισσότερες ιστορικές μελέτες, είναι απαραίτητη προκειμένου να παραχθεί μια ιστορία που θα αποτελείται από «ισότιμα» μέρη. Με άλλα λόγια, θα παίρνει στα σοβαρά τον Άλλον και θα δίνει βάρος στα αρχεία του ακριβώς όπως γίνεται και με τα ευρωπαϊκά. Αυτός είναι και ένας τρόπος να «αποαποικιοποιηθεί» και η ίδια η παγκόσμια ιστορία.³¹

Ένα κρίσιμο σημείο στη συζήτηση αυτή είναι η σχέση έθνους-αυτοκρατορίας. Τα έθνη θεωρούνται ότι έχουν κλειστά και αδιαπέραστα σύνορα, ενώ οι αυτοκρατορίες διαθέτουν μεθοριακές πορώδεις ζώνες. Τα έθνη προσφέρουν ισότητα και δικαιώματα στους πολίτες τους, ενώ οι αυτοκρατορίες μια κομψή διαχείριση της διαφορετικότητας και με διαφορετικό βαθμό εγκλεισμού των διαφορετικών κοινοτήτων στο γενικότερο αυτοκρατορικό ιεραρχικό σύστημα. Ορισμένες κοινότητες είναι πιο ευνοημένες από άλλες και κατέχουν περισσότερους πόρους, προνόμια και εξουσία, ενώ άλλες βιώνουν εντονότερα τη βιαιότητα του αυτοκρατορικού κέντρου. Ωστόσο, η αποδοχή της διαφορετικότητας καθώς και η βία είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Το αυτοκρατορικό κέντρο μπορεί να προσφέρει σε ορισμένες περιπτώσεις δυνατότητες, αλλά παράλληλα μπορεί να διασφαλίζει τη σταθερότητα με μαζική βία. Μπορεί επίσης να προωθεί και ταυτόχρονα να συμπίεζει εθνικά σχέδια αναλόγως την περίπτωση. Όπως πολλοί έχουν υποστηρίξει, μεταξύ αυτών ο Στέφαν Μπέργκερ (Stefan Berger) και ο Αλεξέι Μίλλερ (Alexei Miller), καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι ιδέες περί αυτοκρατορίας και έθνους δεν ήταν απαραίτητως ανταγωνιστικές. Το γερμανικό, το γαλλικό και το ρωσικό έθνος αναδείχθηκαν από το κέντρο των αντίστοιχων αυτοκρατοριών, χτίστηκαν δηλαδή εντός τους και όχι σε αντίθεση με αυτές. Αυτή είναι μια συνθήκη που υποθέτουμε ότι επηρέασε τη σκέψη και την πολιτική προσωπικοτήτων σαν τον Καποδίστρια, ο οποίος ζούσε στο ρωσικό αυτοκρατορικό περιβάλλον την εποχή που ο ρωσικός εθνικισμός γεννιόταν. Παρά ταύτα, δεν θα ήταν ιστορικά ακριβές να αναγάγει κανείς τις σχέσεις μεταξύ αυτοκρατορίας και έθνους σε μια απλή ιδέα διαδοχής, όπου το έθνος σχεδόν νομοτελειακά στη νεότερη εποχή διαδέχεται την αυτοκρατορία.³² Οι συνεχείς παλινδρομήσεις του Καποδίστρια ως προς το ενδεδειγμένο μοντέλο κρατικής συγκρότησης στα

30. Micol Seigel, «Beyond Compare: Comparative Method after the Transnational Turn», *Radical History Review*, 51 (χειμώνας 2005): 62-90.

31. Gabriela De Lima Grecco και Sven Schuster, «Decolonizing Global History? A Latin American Perspective», *Journal of World History*, 31 (2) (2020): 425-446, doi:10.1353/jwh.2020.0024

32. S. Berger και A. Miller, «Introduction: Building Nations in and within Empires: A Reassessment», στο S. Berger και A. Miller (επιμ.) *Nationalizing Empires*, Βουδαπέστη: Central European University Press, 2015, 1-30.

Βαλκάνια στην περίπτωση εκδίωξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι χαρακτηριστική. Η πολιτική του δράση χαρακτηρίζεται από κάτι που την εποχή της κυριαρχίας του εθνικού κράτους ως μοντέλου πιθανόν να θεωρείται αντινομία, ήταν ωστόσο υπαρκτό και ονομάζεται «αυτοκρατορικός εθνικισμός». Ο όρος εκφράζει ορισμένες παραλληλίες μεταξύ του ιμπεριαλισμού και του εθνικισμού. Ο μελετητής των νοτιοαμερικανικών επαναστάσεων Τζέρεμυ Έιντελμαν (Jeremy Adelman) έχει υπογραμμίσει ότι ακριβώς επειδή το έθνος δεν είναι μια αυτόματη διαδρομή προς τη μετααυτοκρατορική συνθήκη, μια ποικιλία διαδρομών και ένα πλήθος πιθανοτήτων υπήρχαν ιστορικά, οι οποίες και θα πρέπει να αποκατασταθούν στις αφηγήσεις για την εποχή των επαναστάσεων.³³

Διπλωματικά κείμενα: Δίκτυα νοημάτων και ανθρώπων

Αυτός ο προβληματισμός διατρέχει ιδίως το τρίτο μέρος του βιβλίου, που εξετάζει τις ρωσοελληνικές εμπλεκόμενες ιστορίες κατά το «Πρώτο Έτος της Ελευθερίας». Εδώ, όπως και στο δεύτερο μέρος, η αφήγηση βασίζεται στον διπλωματικό λόγο και στη χρήση διπλωματικών αρχείων. Τα διπλωματικά και προξενικά κείμενα, που είναι ένας κατεξοχήν λόγος για τους Άλλους, εκτός της οικείας πολιτικής κοινότητας είναι σύνθετα ιστορικά «αντικείμενα», γράφονται με κάποιες προθέσεις και με αυτήν την έννοια τα ίδια εμπεριέχουν ένα είδος δράσης.³⁴ Είναι πολυφωνικά και προϊόν κοινών επικοινωνιακών κωδίκων, τους οποίους μοιράζονται με άλλα είδη λόγου από τα οποία επηρεάζονται και που ταυτόχρονα επηρεάζουν. Μπορούμε να σκεφτούμε ότι ακτινογραφούν δίκτυα νοημάτων και ανθρώπων, κάτι που προκύπτει και από την ίδια τη φύση των εγγράφων και των ανθρώπων που τα παράγουν.

Οι διπλωμάτες εξ ορισμού είναι άνθρωποι που ανήκουν στην κοινωνία προέλευσής τους, αλλά ταυτόχρονα ζουν ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς· το περιβάλλον τους είναι διεθνικό, διαπολιτισμικό, ενώ η διπλωματική πράξη είναι κατεξοχήν διυποκειμενική και διαπολιτισμική υπόθεση με στόχο τη μεσολάβηση και την επικοινωνία μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού κάθε κοινότητας. Με μια έννοια, ο διπλωματικός λόγος αποτελείται από μια βεντάλια λόγων που εκφέρονται έχοντας διπλό στόχο, την επικοινωνία με τους εξωτερικούς άλλους και ταυτόχρονα τη νομιμοποίηση στο εσωτερικό κάθε κοινότητας ή κρατικού σχηματισμού. Η βεντάλια των λόγων με τους άλλους και

33. J. Adelman, «An Age of Imperial Revolutions», *The American Historical Review*, 113 (2) (Απρίλιος 2008), <https://doi.org/10.1086/ahr.113.2.319> · K. Zanou, *Transnational Patriotism in the Mediterranean, 1800-1850: Stammering the Nation*, Oxford University Press, 2018.

34. Q. Skinner, «Meaning and Understanding in the History of Ideas», *History and Theory*, 8 (1) (1969): 3-53, <https://doi.org/10.2307/2504188>

περί των άλλων είναι το έδαφος πάνω στο οποίο τα νοήματα αναδιατάσσονται, ανασηματοδοτούνται και εκφέρονται με ποικίλους τρόπους, αναλόγως την πολιτική συγκυρία. Ο διπλωματικός λόγος δομείται από τα υλικά της συγκυρίας, αλλά λαμβάνει υπόψη του φιλοσοφικές έννοιες, ιστορίες των χωρών και της διπλωματίας, νομικά εγχειρίδια και πραγματείες. Χάριν παραδείγματος, για την εποχή των επαναστάσεων το έργο του Βαττέλ (Emer de Vattel) *Law of Nations*, αν και γραμμένο περίπου εβδομήντα χρόνια πριν, ήταν ένα δημοφιλές ανάγνωσμα και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι μεταφράστηκε στα ελληνικά ακριβώς κατά τη διάρκεια της επανάστασης.³⁵

Περαιτέρω, οι πολιτικές αποφάσεις για θέματα εξωτερικής πολιτικής και διεθνών σχέσεων λαμβάνονται εντός ορισμένου πλαισίου, το οποίο έχει αποκληθεί «οι πολλαπλές πραγματικότητες πίσω από τη διπλωματία». Αυτό εννοεί ένα ευρύ φάσμα οικονομικών, στρατηγικών και πολιτισμικών παραμέτρων στην εκφορά του διπλωματικού λόγου και στη διαμόρφωση των πολιτικών. Σε αυτό το πλαίσιο το κράτος δεν είναι το μοναδικό ενεργό υποκείμενο στη διπλωματική πράξη, η οποία ωστόσο απορρέει από αυτό. Άλλοι μη κρατικοί και διεθνείς δρώντες, όπως οικονομικοί παράγοντες, θρησκευτικοί ταγόν, εν γένει οι πνευματικές ελίτ, η κοινή γνώμη και όσα διαμειβονται στον δημόσιο χώρο παίζουν τον ρόλο τους στη διαμόρφωση των εκάστοτε πολιτικών. Για τούτο η εξωτερική πολιτική και τα νοήματα που τη συντάσσουν δεν είναι συμπαγή και ομοιογενή. Έτσι, παρά την εγγενή μυστικοπάθεια της διπλωματικής πράξης και των Υπουργείων Εξωτερικών, το πεδίο της παραγωγής του διπλωματικού λόγου είναι δημόσιο, διεθνικό, τοπικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο. Εξάλλου οι συντάκτες των διπλωματικών εγγράφων είναι υποκείμενα που έχουν ενσωματώσει στο ατομικό τους εγώ πολλαπλά συλλογικά εγώ: οικογενειακά, κοινωνικά, πολιτικά, εθνικά, πολιτισμικά, επιστημονικά, της συντεχνίας τους, της υπηρεσίας τους, των διεθνών δικτύων τους, συχνά και των διεθνικών στρατηγικών οικογενειακού προγραμματισμού.

Οι διπλωμάτες είναι άνθρωποι που από τη φύση της υπηρεσίας τους αποτελούν μέρος διεθνών και διεθνικών δικτύων και πολιτισμικών πλαισίων. Τα προξενικά και τα διπλωματικά δίκτυα ήταν κανάλια μεταφοράς ιδεών και αντιλήψεων για τους κάθε λογής άλλους με τους οποίους έρχονται σε επαφή, και κάποτε είναι και φορείς επαναστατικών ιδεών και αλλαγών.³⁶ Η περίπτωση του

35. Ian Hunter, «Vattel's Law of Nations: Diplomatic Casuistry for the Protestant Nation», *Grotiana*, 31 (2010): 108-140· Maurizio Isabella, *Risorgimento in Exile: Italian Émigrés and the Liberal International in the Post-Napoleonic Era*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009, 99-100· για τις ελληνικές χρήσεις, βλέπε Michalis Sotiropoulos, *Liberalism after the Revolution: The Intellectual Foundations of Greek State, ca 1830-1880*, Cambridge University Press, υπό έκδοση, κεφάλαιο 5· Εμέρ ντε Βαττέλ, *Το δίκαιον των εθνών*, μτφρ. Γ. Α. Ράλλης, 1831, Αθήνα: Διανόηση, 2018.

36. Lindsay Schakenbach, «Schemers, Dreamers, and a Revolutionary Foreign Policy:

ρωσικού δικτύου των προξένων στην περιοχή των Βαλκανίων, το οποίο αποτελούνταν από ελληνόφωνους χριστιανούς, συχνά ακόμη και μέλη της Φιλικής Εταιρείας, αποδίδει στο πλαίσιο του παρόντος βιβλίου αυτήν την ιδέα. Οι αρχές του 19ου αιώνα ήταν η εποχή της κοινωνίας των σαλονιών, που έδινε βήμα ακόμα και στον γυναικείο λόγο. Παράλληλα, οι μυστικές εταιρείες επιδίωκαν την πολιτική συμμετοχή, η οποία ολοένα και επεκτεινόταν παρακολουθώντας τη διεύρυνση του δημόσιου χώρου και τη σταδιακή ανάπτυξη του έντυπου καπιταλισμού. Τα διπλωματικά γραφεία ήταν μέρος ενός συνεχούς χώρου –που απαρτιζόταν από τα σαλόνια, τις εταιρείες, τον δημόσιο χώρο– και ενός μεγάλου δικτύου, ολοένα διευρυνόμενου, που απλωνόταν σε όλη την Ευρώπη, από τη Βρετανία στη Ρωσική Αυτοκρατορία, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στη Βιέννη και στο Παρίσι, στη Μαδρίτη και στα μεγάλα πολιτικά κέντρα στη Νότια Αμερική, στις ΗΠΑ, στην Περσία, στην Κίνα και ούτω καθεξής.³⁷ Μέσω αυτών των δικτύων ταξίδευαν προς ποικίλες κατευθύνσεις έννοιες που με τη σειρά τους κατασκεύαζαν δίκτυα νοημάτων, όπως χάριν παραδείγματος η δουλεία, που θα γίνει το κατεξοχήν πλαίσιο αναφοράς, με κυριολεκτικούς ή συμβολικούς όρους, του αγώνα των ελληνόφωνων χριστιανών αλλά και των αγωνιστών για την απελευθέρωση της Νότιας Αμερικής από την ισπανική κυριαρχία· αλλά και έννοιες όπως επανάσταση, τυραννία, κυριαρχία, ανεξαρτησία και αυτοδιάθεση, ελευθερία εμπορίου. Στα διπλωματικά κείμενα η δυναμική του βραχέος χρόνου και παράλληλα η προοπτική ενός εκτενέστερου χρόνου αποτυπώνονται με ενάργεια.

Παγκόσμιο, περιφερειακό, αυτοκρατορικό, τοπικό: Το βιβλίο

Το βιβλίο επιχειρεί να μιλήσει για την Ελληνική Επανάσταση ως ένα τοπικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο γεγονός από την οπτική ενός ρωσοελληνικού πολιτικού και διανοητικού χώρου. Αποτελείται από τρία μέρη, το καθένα από τα

New York City in the Era of Second Independence, 1805-1815», *New York History*, New York State Historical Association, 94 (3-4) (2013): 267-282, <http://www.jstor.org/stable/newyorkhist.94.3-4.267>· S. A. Simeonov, «Insurgentes, Self-Styled Patriots», *Journal of Global Slavery*, 5 (3) (2020): 291-321, doi: <https://doi.org/10.1163/2405836X-00503004>· Tatiana Zonova, «The consular service in Russia: Past problems, new challenges», στο Jan Melissen και Ann Mar Fernández (επιμ.), *Consular Affairs and Diplomacy*, Brill, 2011, 173-198· Halvard Leira και Iver Neumann, «Consular Representation in an Emerging State: The Case of Norway», *The Hague Journal of Diplomacy*, 3 (1) (2008): 1-19, doi: <https://doi.org/10.1163/187119008X266146>

37. Samuel Moyn και Andrew Sartori (επιμ.), *Global Intellectual History*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2013, 3-33· Randall Lesaffer (επιμ.), *Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2004.

οποία έχει τις δικές του χωρικές και χρονικές αναφορές που συσχετίζονται με το 1821: Η μεγάλη διάρκεια και η Μεσόγειος, η μέση διάρκεια και η Ευρώπη, τέλος η συγκυρία στη Βεσσαραβία και την Πελοπόννησο.

Το αρχικό μέρος με τον τίτλο «Πριν από την Επανάσταση» εξετάζει την πρώτη ρωσική ναυτική εκστρατεία στο Αιγαίο (1770) που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1768-1774) και των Ορλοφικών. Εδώ συζητείται η Μεσόγειος ως «ζώνη επαφής» (contact zone). Ο όρος είναι δανεισμένος από τη Μαίρη Λουίζ Πρατ (Mary Louise Pratt), και με αυτόν εννοεί έναν τόπο όπου πληθυσμοί που βρίσκονται απομακρυσμένοι γεωγραφικά και ιστορικά έρχονται σε επαφή και συνάπτουν σχέσεις που διαρκούν, συχνά συνεπάγονται συνθήκες ανισότητας, εξαναγκασμού, ακόμη και σύγκρουσης, ωστόσο εμπεριέχουν πάντα τη συνεργασία και την αλληλόδραση.³⁸ Εξετάζεται η πολύπλευρη δραστηριότητα του πολυεθνικού ρωσικού στόλου, η οποία δεν περιοριζόταν στα στρατιωτικά καθήκοντα, αλλά εκτεινόταν στην πολιτική, στη διοίκηση των νησιών του Αιγαίου, στη χαρτογραφία, στην καταγραφή, στις ανασκαφές και στην αναζήτηση της ελληνικής αρχαιότητας. Οι παραπάνω πρακτικές αποτέλεσαν τη βάση για την ανασηματοδότηση της Μεσογείου, η οποία, χάρη και στην αλληλογραφία της Αικατερίνης με τον Βολταίρο, χαρακτηρίζεται ως μια ευρωπαϊκή θάλασσα. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές και η ανάγνωση των σύγχρονων τόπων μέσα από τις αρχαιοελληνικές αναζητήσεις κατά τα διαφωτιστικά προτάγματα άρδευσαν τον πρώιμο ρωσικό φιλελληνισμό επικεντρωμένο στις κληρονομίες της αρχαίας Ελλάδας. Η δράση των ναυάρχων είχε ως αποτέλεσμα τη σύσταση στην περιοχή ρωσικών πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών δικτύων αποτελούμενων από χριστιανούς και μουσουλμάνους. Τα δίκτυα αυτά θα λειτουργήσουν αμφίδρομα καθ' όλη την εποχή των επαναστάσεων. Μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) θα διευρυνθούν προς την ίδια τη Ρωσική Αυτοκρατορία, θα συναντήσουν παλαιότερα δίκτυα και θα απλωθούν στα νότια της αυτοκρατορίας, στη σημερινή Ουκρανία, έως την Κασπία, τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη. Η συνθήκη αυτή συνέδεσε με μοναδικό τρόπο τον βορρά με τον νότο της ευρωπαϊκής ηπείρου και πρόσφερε έναν διαυτοκρατορικό χώρο δραστηριοτήτων για τις ελίτ και και τους απλούς ανθρώπους. Όσοι αποφάσισαν να μεταναστεύσουν στον βορρά, ή βρέθηκαν εκεί κυνηγημένοι από τις οθωμανικές αρχές, βρήκαν έναν τόπο με σπουδαίες ευκαιρίες ανταλλαγών και συνύπαρξης με άλλες κοινότητες, με μεγάλες προοπτικές για οικονομική και κοινωνική ανέλιξη και επιτυχή σταδιοδρομία. Η ρωσική παρουσία στη Μεσόγειο, ιδίως στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα πρόσφεραν διεξόδους στους ελληνόφω-

38. Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, 2η έκδ., Νέα Υόρκη: Routledge, 2008, 7-8.

νους της ανατολικής Μεσογείου αλλά και στους σλαβόφωνους των Βαλκανίων, στους Ιταλούς και στους Ισπανούς. Είναι η εποχή που η Ρωσική Αυτοκρατορία εξαπλωνόταν συνεχώς προς νότο, προς τον Καύκασο, την Κριμαία, την Αζοφική, προς ανατολάς και προς την κεντρική Ασία. Οι ελληνόφωνοι αυτοί κατοίκησαν και παρακολούθησαν τις ρωσικές αυτοκρατορικές ροές και φιλοδοξίες και έγιναν μέρος της ρωσικής αυτοαποικιοποίησης και αποικιοποίησης του Καυκάσου και της κεντρικής Ασίας. Ο Βαρβάκης στην Κασπία ή ο Κατσώνης στην Κριμαία είναι μόνο δύο πολύ γνωστές περιπτώσεις που συνέδεσαν τη μετέπειτα ζωή τους και τις αμύθητες περιουσίες τους με τη συνεχώς επεκτεινόμενη γεωγραφικά, εμπορικά και πολιτισμικά Ρωσική Αυτοκρατορία. Ο Ιωάννης Καποδίστριας διέπρεψε ως πολιτικός (και δεν ήταν ο μόνος), ενώ ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ως στρατιωτικός. Πέραν των εμβληματικών προσωπικοτήτων υπήρχε ένα πλήθος άλλων επώνυμων και ανώνυμων εκπαιδευμένων: Φαναριώτες δυσαρραστημένοι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ναυτικοί από το Αρχιπέλαγος, από τα Ιόνια, από την Πελοπόννησο, ιερείς, αγρότες, έμποροι και διανοούμενοι, υπάλληλοι της ανώτερης ρωσικής γραφειοκρατίας, κληρικοί και θεολόγοι, εύποροι ομογενείς ευεργέτες, έμποροι και απλά μέλη των ελληνικών κοινοτήτων, που κατά κανόνα είχαν μεταναστεύσει στη Ρωσία είτε ως πρόσφυγες πολέμου μετά από τους ρωσοτουρκικούς πολέμους είτε αναζητώντας εκεί μια καριέρα περιωπής και οι οποίοι αποτελούσαν ένα ευρύ δίκτυο μεταφοράς ιστορικών εμπειριών έτσι όπως τις είχε διαμορφώσει η παγκόσμια εποχή των επαναστάσεων, των Ναπολεόντειων Πολέμων και της ανάδυσης της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας.

Οι περισσότεροι ήταν άνθρωποι που πριν από την επανάσταση μοίραζαν τη ζωή τους ανάμεσα στις αυτοκρατορίες, με ιδέες και αντιλήψεις που διαμορφωνόταν ακριβώς κατά τη διέλευση των συνόρων και τη συνάντηση με το διαφορετικό, ενώ ορισμένοι έγιναν στη διαδρομή υποστηρικτές του μαχόμενου ελληνικού έθνους.³⁹ Πολλοί εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη Ρωσία και έγιναν Ρώσοι, άλλοι αγρότες, άλλοι στρατιώτες, άλλοι έμποροι και μικρέμποροι. Άλλοι έγιναν πλούσιοι και μαικήνες, όπως ο Δόμπολης, που στο τέλος του 19ου αιώνα χάρισε την περιουσία του στο ελληνικό πανεπιστήμιο αξιώνοντας να ονομαστεί Καποδιστριακό. Άλλοι έγιναν γνωστοί στρατιωτικοί, πολιτικοί και εκκλησιαστικοί παράγοντες. Άλλοι έμειναν αδιάφοροι στον ξεσηκωμό, άλλοι έσπευσαν να πολεμήσουν με τον Υψηλάντη, όπως οι αδελφοί Κατακουζηνοί, που ακολούθησαν τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στην περιπέτεια του Προύθου, ο

39. Konstantina Zanou, «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightenment: A Diasporic Story between the Ionian Islands, Russia and Greece, ca 1800-1830», στο Maurizio Isabella και Konstantina Zanou (επιμ.), *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2015, 111-134.

ένας είδε το ελληνικό κράτος ως τη μελλοντική του πατρίδα, αφού πρώτα διερεύνησε κάποιες ευρωπαϊκές πόλεις ως τόπο εγκατάστασής του, ενώ ο άλλος, ο Γεώργιος, επέστρεψε στη Ρωσία πριν από τη μάχη του Σκουλενίου.

Πολλοί επαναστάτες οπλαρχηγοί εκπαιδεύτηκαν στους ρωσοτουρκικούς πολέμους, ιδιαίτερα σε αυτόν του 1806-1812. Ανάμεσα σε αυτούς διαμορφώθηκε επίσης ένα ευρύ δίκτυο ελληνόφωνων ορθόδοξων διπλωματικών υπαλλήλων του ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών που υπηρετούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η σημασία αυτού του δικτύου για τους ελληνόφωνους ορθόδοξους της Πύλης θα φανεί ακριβώς στο 1821.⁴⁰

Η Ρωσία δεν έγινε ποτέ μια μεσογειακή δύναμη όπως η Μεγάλη Βρετανία ή η Γαλλία. Παρά ταύτα, από την πρώτη στιγμή της άφιξής της στην περιοχή απέκτησε ισχυρά ερείσματα στην ανατολική Μεσόγειο και καθόριζε τους όρους ισχύος στην περιοχή. Η ρωσική παρουσία στη Μεσόγειο είχε συνέπειες για τους κατοίκους της περιοχής, καθώς στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα έγινε πόλος έλξης για πολλούς ελληνόφωνους και σλαβόφωνους υπηκόους του σουλτάνου αλλά και για ορισμένους Ιταλούς ή Ισπανούς. Οι μεσογειακές της βλέψεις συναρθρώνονταν με τις παγκόσμιες και ιδιαίτερα με τα σχέδια για οικονομική διείσδυση στον αμερικανικό νότο. Αυτές τις φιλοδοξίες επιχείρησε να υποδαυλίσει ακόμη και ο Νοτιοαμερικανός επαναστάτης Φρανσίσκο ντε Μιράντα (Francisco de Miranda), ο οποίος ταξίδεψε στην Αγία Πετρούπολη, όπου επιχείρησε να προσεταιριστεί την Αικατερίνη και να εκμεταλλευτεί προς όφελος της αντιισπανικής πολιτικής του τους αποικιοκρατικούς ανταγωνισμούς μεταξύ της Ρωσίας, του ισπανικού θρόνου και των άλλων ευρωπαϊκών αποικιοκρατικών δυνάμεων. Η μεγεθυμένη ισχύς του ρωσικού κράτους –έκφανση της οποίας ήταν η ρωσική εκστρατεία στη Μεσόγειο κατά την περίοδο των Ορλοφικών–, η διακυβέρνηση της πεφωτισμένης Αικατερίνης και οι σταθερές επαφές που διατηρούσε με λογίους του Διαφωτισμού προσέδιδαν λάμψη και κύρος στον «βόρειο» κολοσσό και τον κατέστησαν πόλο έλξης για τους ντόπιους.

Η μεσογειακή παρουσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας την αναβίβασε στα μάτια των διαφωτιστών, ως εκείνη τη δύναμη που θα μπορούσε να εκδιώξει τους «Τούρκους» από την Ευρώπη, και την κατέστησε τόπο προσδοκίας για την απελευθέρωση των ορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου. Η αφήγηση παρακολουθεί τη μετατόπιση του περιεχομένου της προσδοκίας από το θρησκευτικό στοιχείο και την κοινή ορθόδοξη κληρονομιά σε αυτό της ισχύος μιας σύγχρονης, εύτακτης, δυναμικής και ανερχόμενης αυτοκρατορικής και ευρωπαϊκής

40. Julia V. Ivanova (επιμ.), *Greki Rossii I Ukrainy* [Ελληνες στη Ρωσία και στην Ουκρανία], Αγ. Πετρούπολη: Aleteia, 2004· Frary, Lucien J., «Russian consuls and the Greek war of independence (1821-31)», *Mediterranean Historical Review*, 28 (1) (2013): 46-65.

δύναμης. Η εικόνα αυτή θα ενισχυθεί ακόμη περισσότερο στη μεταναπολεόντεια εποχή, γεγονός που σχετίζεται με τον ρόλο του αυτοκράτορα Αλέξανδρου Α΄ ως ινδάλματος της ευρωπαϊκής νεολαίας της εποχής μετά το Συνέδριο της Βιέννης (1815). Κατά την κορύφωση του δεύτερου επαναστατικού κύματος της δεκαετίας του 1820, οι εξεγερμένοι της Μεσογείου, τόσο οι καθολικοί Ισπανοί και Ιταλοί όσο και οι ορθόδοξοι, θα αντιμετωπίζουν τη Ρωσία ως τόπο ελπίδας και θα προσβλέπουν στην αρωγή και του αυτοκράτορα Αλέξανδρου Α΄ για την ευόδωση των κινημάτων τους.⁴¹

Στο δεύτερο μέρος με τίτλο «Από το Συνέδριο της Βιέννης στο νέο επαναστατικό κύμα της δεκαετίας του 1820» περνά από τη μεγάλη διάρκεια στη μέση και εστιάζομαι στην κρίσιμη εξαετία πριν από το «Πρώτο Έτος της Ελευθερίας».

Το 1815 θεωρείται από πολλούς ορόσημο της μετάβασης από το τέλος του Παλαιού Καθεστώτος στην έλευση του μοντέρνου κόσμου ως μιας παγκόσμιας διαδικασίας.⁴² Τότε αναδυόταν ένας νέος κόσμος που άφηνε πίσω του τον παλιό και άνοιγε νέους ορίζοντες προσδοκιών, με νέες λέξεις όπως ανάπτυξη και πρόοδος να δημιουργούν τις έννοιες της καμπής και του σύγχρονου που χαρακτηρίζεται από τη ροπή προς τη μεταβολή, από την επιτάχυνση του χρόνου που τρέχει προς το μέλλον. Εδώ επιχειρώ να εξετάσω τις πολιτικές διαδικασίες και τις έννοιες που διαμορφώνουν μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων το πολιτικό φαντασιακό των ιστορικών δρώντων. Υποστηρίζω ότι σε αυτήν την περίοδο διαμορφώνονται τα εννοιολογικά εργαλεία που θα συνθέσουν τα αφηγήματα τα οποία θα νομιμοποιούν την ελληνική «αποστασία» στο εσωτερικό των επαναστατημένων και στο διεθνές περιβάλλον. Από τον μεσογειακό χώρο του πρώτου μέρους μεταφερόμαστε στον ευρωπαϊκό και στον παγκόσμιο, για να παρακολουθήσουμε τον ρόλο των συνταγμάτων και της μεταρρύθμισης μαζί με τις έννοιες της νομιμότητας και της ισορροπίας δυνάμεων στους πολιτικούς σχεδιασμούς των Ευρωπαίων για την οικοδόμηση μιας νέας ευρωπαϊκής τάξης, η οποία θα αποσκοπούσε στην ουτοπία της εδραίωσης της αιώνιας ειρήνης. Εξετάζω ακόμη τη σημασία που απέκτησαν τα συντάγματα και τα δικαιώματα για τους κάθε λογής ταραξίες της εποχής. Οι πολιτικοί της Βιέννης χρησιμοποίησαν τα πρώτα για να εξουδετερώσουν αντιδράσεις κατά τις γεωπολιτικές τους διευθετήσεις μετά τον Ναπολέοντα ενώ ακτιβιστές ώθησαν τους πολιτικούς να πάρουν θέση στο ζήτημα των δικαιωμάτων και της υιοθέτησης των επεμβατικών πολιτικών για την προστασία τους. Ο αγώνας για την κατάργηση του δουλεμπορίου, το

41. Maurizio Isabella, *Southern Europe in the Age of Revolutions*, Princeton, 2022, υπό έκδοση.

42. Christopher Bayly, *The birth of the modern world, 1780-1914*, Οξφόρδη: Blackwell, 2004, 145· Christian Cwik, «The Caribbean and Iberoamerica and its impact for the Congress of Vienna and vice versa», *The Congress of Vienna 1814-15: Making Peace After Global War*, European Institute at Columbia University, NYC., 5, 5-7 Φεβρουαρίου 2015.

ζήτημα της δουλείας και η θεσμοθέτηση του ανθρωπιστικού κανόνα στη διεξαγωγή της διεθνούς πολιτικής έγιναν η αφετηρία της συνάρτησης του ακτιβισμού με το διεθνές δίκαιο. Η έννοια της δουλείας χρησιμοποιούνταν κυριολεκτικά και με το νομικό της περιεχόμενο, ταυτόχρονα όμως αποτελούσε μέρος του λόγου ενάντια στην οποιαδήποτε «τυραννία», με τη μεταφορική της σημασία, για διάφορα είδη εξάρτησης. Η συζήτηση για το δουλεμπόριο έθετε το ερώτημα με τι μοιάζει η γενική και πολύτροπη έννοια της ελευθερίας και με τι δεν μοιάζει. Η ρωσική αντιπροσωπεία στο Συνέδριο της Βιέννης, υποστηρίζω μαζί με άλλους, ήταν αρκούτως δεκτική στον λόγο και στις πρακτικές των υποστηρικτών της κατάργησης της δουλείας. Με αφορμή αυτήν τη συζήτηση, η ρωσική αντιπροσωπεία, θα επιχειρήσει να θέσει με ανάλογους όρους το ζήτημα των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου.

Δουλεία, ανθρωπισμός, δικαιώματα, χάρη και στις ενέργειες της ρωσικής διπλωματίας και διάφορων λόμπι, συνδέθηκαν με ζητήματα επέμβασης για ανθρωπιστικούς λόγους. Η ιδέα ξεκινούσε από τους ακτιβιστές που υποστήριζαν ότι η καταπολέμηση του δουλεμπορίου, δηλαδή της εμπορίας λευκών ή μαύρων σκλάβων, μπορούσε να περιλαμβάνει ακόμη και τη στρατιωτική βία.⁴³ Στην ελληνική περίπτωση η αμφίσημη και πολιτικά διαφιλονικούμενη έννοια του δικαιώματος των Μεγάλων Δυνάμεων στην επέμβαση θα γίνει ευπρόσδεκτη προοπτική, διότι κατά «τους φίλους της ανθρωπότητας» (*Les amis de l'humanité*) η χριστιανική Ευρώπη είχε την υποχρέωση να προστατεύει τους χριστιανούς από την «οθωμανική βαρβαρότητα». Αντιθέτως, η επέμβαση ήταν για τους φιλελευθέρους της δεκαετίας του 1820 –και στα συμφραζόμενα των μεσογειακών επαναστάσεων– μια αντιδραστική και κατασταλτική πολιτική. Ταυτόχρονα οι έννοιες αυτές αποτέλεσαν τους αρμούς για τις λογοθετικές πρακτικές που απονομιμοποιούσαν την εξουσία του σουλτάνου και νομιμοποιούσαν την ιδέα της ελληνικής απόσχισης από το οθωμανικό κράτος. Το ερώτημα της κυριαρχίας του σουλτάνου τέθηκε από τη ρωσική αντιπροσωπεία, αν και στο περιθώριο του συνεδρίου, με αφορμή το σερβικό ζήτημα, από τους ίδιους τους κύκλους του Καποδίστρια και του Στούρτζα στο ρωσικό Υπουργείο Εξωτερικών, οι οποίοι μερικά χρόνια αργότερα θα επεξεργαστούν το *raison d'être* της επανάστασης και θα συμβάλουν στη διαμόρφωση του πρώτου δόγματος της εξωτερικής πολιτικής των εξεγερ-

43. Αλέξης Ηρακλείδης και Άντα Διάλλα, *Η ανθρωπιστική επέμβαση κατά τον δέκατο ένατο αιώνα: Από την Ναυμαχία στο Ναβαρίνο στην αμερικανική επέμβαση στην Κούβα*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2020 [αρχική αγγλική έκδοση 2015]. Brian E., Vick, *The Congress of Vienna: Power and Politics after Napoleon*, Κέμπριτζ Μασ.: Harvard University Press, 2014. Fabian Klose, «The Emergence of Humanitarian Intervention», στο Fabian Klose (επιμ.), *The Emergence of Humanitarian Intervention: Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present* (Human Rights in History), Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2015, 1-28.

μένων Ελλήνων. Η επανανοηματοδότηση της έννοιας της ευρωπαϊκότητας ως χριστιανικής κοινότητας στο πνεύμα της Ιερής Συμμαχίας καθώς και το ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλειας που υιοθετήθηκε κατά τη λεγόμενη εποχή της διπλωματίας των διασκέψεων (1815-1826) αποτέλεσαν ένα ακόμη πολιτικό και διανοητικό πλαίσιο που διαμόρφωσε και διατύπωσε τον χαρακτήρα του ελληνικού 1821 ως εθνικής και χριστιανικής επανάστασης.

Στο τρίτο μέρος «Η βασανιστική ασάφεια: Συγκυρία και πολιτικές του βραχέος χρόνου» εξετάζω τις δυναμικές που αναπτύσσονται στον βραχύ χρόνο κατά το Πρώτο Έτος της Ελευθερίας [επανάστασης] εστιαζόμενη στην τοπική διάσταση στην Πελοπόννησο, προκειμένου να κατανοήσω πώς καθιερώθηκε στη συγκυρία το νόημα της επανάστασης που διατυπώθηκε στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και στις περισσότερες «δηλώσεις» των επαναστατημένων προς την Ευρώπη. Κεντρικά πρόσωπα εδώ είναι ορισμένοι από τους πρωταγωνιστές της προηγούμενης περιόδου, και ιδίως ο Ιωάννης Καποδίστριας και ο Αλέξανδρος Στούρτζα, τους οποίους επιχειρώ να τοποθετήσω στα πολλαπλά τους δίκτυα με τους επαναστατημένους από την Πετρούπολη, στην Οδησό, στη Βεσσαραβία, στην Κωνσταντινούπολη, στην Πίζα, στο Παρίσι. Παρακολουθώ εάν και πώς επικοινωνεί ο λόγος που εκφέρουν οι πολιτικοί, οι φιλέλληνες, οι διασπορικοί ελληνόφωνοι ορθόδοξοι και οι επαναστατημένοι που διασταυρώνονταν και διαμόρφωναν το όραμα και το περιεχόμενο της ελληνικής εξέγερσης.⁴⁴ Εξετάζω τη διαδικασία της νοηματοδότησης της ελληνικής εξέγερσης ιδίως από τους Ρώσους διπλωμάτες. Ο ορισμός της κατάστασης ήταν το πρώτο και απαραίτητο βήμα για να σχεδιαστούν οι δέουσες πολιτικές. Ωστόσο η «ονοματοδότηση» απαιτεί μια πλαισίωση και οι γλώσσες με τις οποίες περιγράφονταν τα γεγονότα που ξετυλίγονταν με ταχύτητα, και όχι πάντα με την αιτιώδη συνάφεια που της αποδίδουν εκ των υστέρων οι ιστορικοί, ήταν δυναμικές και με τη σειρά τους κατασκεύαζαν ιστορικές πραγματικότητες.

Επιχειρώ να συλλάβω τη στιγμή που οι επαναστατημένοι όχι μόνο περιγράφονται από τους άλλους αλλά και οι ίδιοι ως ενεργά υποκείμενα περιγράφουν τον εαυτό τους ως ιστορικό δρώντα που συσχετίζεται και εντέλει ταυτίζεται με τη νεαρή και πρωτεύικη έννοια του έθνους. Υποστηρίζω ότι η διπλωματία της αυτοκρατορικής Ρωσίας, με τα ελληνικά και ορθόδοξα δίκτυα που περιλάμβαναν και ηγετικές φυσιογνωμίες της Ελληνικής Επανά-

44. William H. Sewell, *Λογικές της Ιστορίας: Κοινωνική Θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Ξεφάρας, 2013, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «Τα ιστορικά γεγονότα ως μετασχηματισμοί των δομών: Η επινόηση της επανάστασης στη Βασίλη», 328-392· Samuel Moyn, «Imaginary intellectual history», στο Samuel Moyn, Darrin Mac Mahon, *Rethinking modern European intellectual history*, Oxford University Press, 2014, 112-127.

στασης και του περιβάλλοντος της Πίζας όπως ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στους όρους της πολιτικής και διεθνούς συζήτησης από όλους τους εμπλεκόμενους στη νοηματοδότησή της. Σε σύμπνοια με τους επαναστατημένους πολλοί Ρώσοι διπλωμάτες στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες χαρακτήρισαν την επανάσταση πρώτον ως πόλεμο ανεξαρτησίας και δεύτερον ως εθνική επανάσταση και τους εξεγερμένους ως εμπόλεμους ενάντια στη μη νόμιμη οθωμανική εξουσία, που ήταν τυραννία, ενάντια στον ζυγό και στη δουλεία. Έθεσαν με άλλα λόγια σε κίνηση το λεκτικό περί ανθρωπιστικών αξιών και πρακτικών, το οποίο από το Συνέδριο της Βιέννης και μετά ήταν συνεχώς επίκαιρο και υψηλά στην ατζέντα των συζητήσεων στα συνέδρια που ακολούθησαν. Η ρωσική οπτική στη μελέτη της ιστορικής συγκυρίας του 1821 μας δίνει την ευκαιρία να διερευνήσουμε έναν διεθνικό διανοητικό και πολιτικό χώρο, που διατυπώνει ακριβώς την «εθνική» εκδοχή μιας επανάστασης, έναντι του χώρου των «συνταγματικών και φιλελεύθερων», που αποδιδόταν στον μεσογειακό νότο, στην Ισπανική, Πορτογαλική και τις Ιταλικές επαναστάσεις. Σε αυτή την προοπτική η εθνική ιστορία «διεθνοποιείται» και η κατηγορία του έθνους μπορεί να νοηθεί όχι ως η νέμεση των αυτοκρατοριών, όπως συχνά αποκαλείται, αλλά ως ένα διανοητικό συνεχές με την κατηγορία «αυτοκρατορία».

Ο Ρίτσαρντ Στάιτς, εξετάζοντας συγκριτικά τα κινήματα της δεκαετίας του 1820, θέτει το εύλογο ερώτημα γιατί όλα απέτυχαν εκτός του ελληνικού. Η απάντηση που δίνει είναι ότι η Ελληνική Επανάσταση πέτυχε ακριβώς χάρη στον διεθνή παράγοντα.⁴⁵ Θα προσθέταμε και χάρη στην «πολιτική» ευφυΐα του Ιωάννη Καποδίστρια και του Στούρτζα να κατευθύνουν τους επαναστατημένους μέσω του Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας και του Μαυροκορδάτου να απευθυνθούν στο διεθνές πεδίο χρησιμοποιώντας αυτήν ακριβώς τη γλώσσα της πενταρχίας και της Ιερής Συμμαχίας, δηλαδή τη γλώσσα του σάτους κβο.

Εντέλει οι επαναστάτες, διασχίζοντας πολλαπλά σύνορα από τη Βεσσαραβία έως την Πελοπόννησο, νοηματοδότησαν την επανάστασή τους ως διαφορετική και ιδιαίτερη.

Η συγγραφή του βιβλίου έχει στηριχτεί σε διάφορα αρχεία στη Ρωσία, στη Βρετανία και στην Ελλάδα. Παρά ταύτα, η πανδημία και οι εγκλεισμοί ακύρωσαν σχέδια περαιτέρω αρχειακής έρευνας και διασταύρωσης. Το κενό, ως προς τα αρχεία, το αναπλήρωσε η πολύτιμη και πολύτομη έκδοση του Ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών «Εξωτερική πολιτική της Ρωσίας». Το προτέρημα αυ-

45. R. Stites, *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe*, Oxford University Press, 2014.

τής της συλλογής είναι ότι η συναγωγή των τεκμηρίων έχει μια θεματολογία που αγγίζει όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη, όλες τις όψεις της ζωής. Για τούτο προσφέρει, μαζί με τη μοναδική αίσθηση μιας παγκόσμιας σκηνης, και τις συνδέσεις που υποδεικνύουν τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα. Σπανίως θεωρούμε τα διπλωματικά έγγραφα ευχάριστα αναγνώσματα. Πολλές φορές, ωστόσο, πρόκειται για συναρπαστικά κείμενα, τα οποία συνέβαλαν στο να πειστώ ότι το ελληνικό 1821, ως ευρωπαϊκό και παγκόσμιο γεγονός, δεν είναι μόνο δημιουργήμα σύγχρονων ιστοριογραφικών τάσεων αλλά κάτι που έρχεται από τις ιστορικές εμπειρίες των πρωταγωνιστών του.

Η ψηφιακή συνθήκη που συνδέει σε έναν παγκόσμιο ιστό πολλά αρχεία του κόσμου για την περίοδο, από την Καραϊβική στην Ευρώπη και την Ελλάδα –ειδικά με την αφορμή της Επετείου των 200 χρόνων– έδωσε τη δυνατότητα να συνδεθούν μεταξύ τους ορισμένες «τελείες» και να χαραχτούν κάποιες διανοητικές γραμμές που δεν απέβλεπαν τόσο στην εμβάθυνση, άρα και στα «βαριά» περιγράμματα, αλλά στην υπόνοια για μια ευρύτερη εικόνα, με την επίγνωση ότι ίσως αυτή είναι αδρομερής και αφαιρετική.

Η Επέτειος ήταν ταυτόχρονα ευλογία και κατάρα για κάποια που επιχειρούσε να γράψει για το 1821 ακριβώς σε εκείνη τη συγκυρία. Ευλογία διότι οι σπουδές για την επανάσταση άνθισαν και πρόσφεραν πλήθος νέων βιβλίων, νέων μελετών. Το θέμα του 1821 για πρώτη φορά διεθνοποιήθηκε και ενσωμάτωσε πολλές άλλες ιστορίες μεσογειακές, κυρίως όμως τις οθωμανικές. Ήταν δύσκολο να παρακολουθήσω εξαντλητικά όλη αυτήν την παραγωγή, ιδιαίτερα όσα βιβλία έφτασαν στα χέρια μου όταν είχα ήδη ολοκληρώσει τη συγγραφή. Παρά ταύτα, αποτελούν για μένα ένα ωραίο κίνητρο για τη συνέχεια αυτής της διανοητικής περιπέτειας.